

De groei van Scheut

Robert Stein

Dr. Robert Stein werkt als universitair docent middeleeuwse geschiedenis bij het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden.

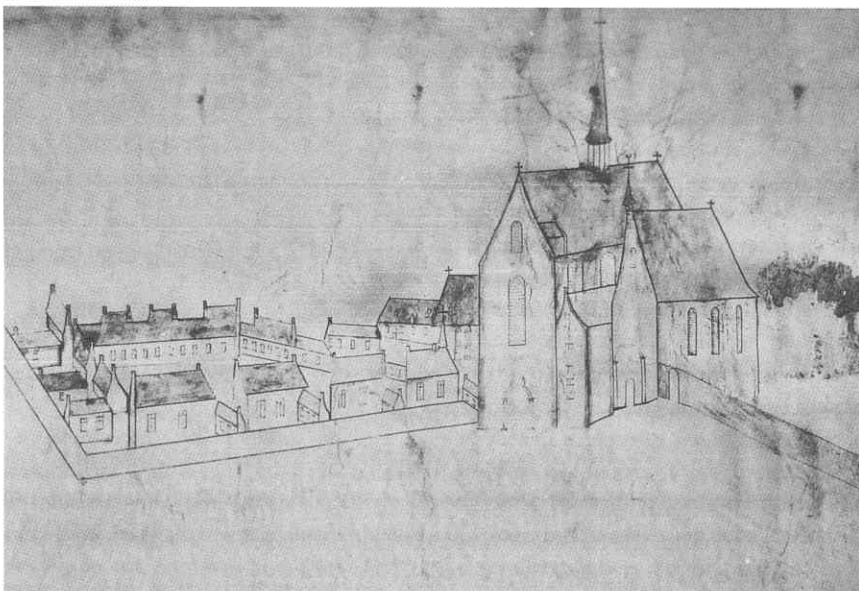
Eenzaamheid in gemeenschap, zo zou men het ideaal van een kartuizerklooster kunnen definiëren. De orde zocht een combinatie van een kluizenaarsbestaan met een leven in de collectiviteit van een klooster. Slechts op gezette tijden zouden de monniken elkaar ontmoeten in kerk of refect. De vormgeving van de kartuizerkloosters werd door dit ideaal bepaald. Het ideale klooster, voorbeeld voor vele andere, was de Grande Chartreuse, in de late elfde eeuw gebouwd in de bergen bij Grenoble.

Het is niet mogelijk een precieze reconstructie te maken van het klooster te Scheut, daarvoor ontbreken de noodzakelijke gegevens.¹ Slechts één, zeer schematische afbeelding van het complex is overgeleverd (afb. 1) en archeologische opgravingen werden voor zover bekend nooit gedaan. Na een aanloopfase, toen de stad Brussel bij de kapel van Onze Lieve Vrouw zeven lemen cellen liet neerzetten en enkele bijgebouwen, werd Scheut herbouwd als een traditioneel kartuizerklooster, dus met kloosterhof, pandgang, cellen en bijgebouwen. De kerk en de meeste bijgebouwen bevonden zich aan de oostelijke zijde van de kloosterhof. Daarmee behoort het klooster tot het zogenaamde 'type E', waartoe ook het klooster van Champmol gerekend wordt.²

De bouw van het klooster was uiteraard slechts mogelijk doordat het bescheiden grondgebied, in 1453 en 1454 gekocht van de giften van de vrome pelgrims, werd uitgebreid. Op 21 juli 1457 schonk Catharina de Pede, weduwe van de Brusselse patriciër

1 Bij het opstellen van deze paragraaf en de vervaardiging van de plattegrond heb ik veel nut gehad van de onuitgegeven licentiatsverhandeling van Roos Pottie: *Architectuur in dienst van een levenswijze: de kartuis van Scheut bij Brussel* (Gent 1977).

2 Jean-Pierre Aniel, *Les maisons de chartreux. Des origines à la chartreuse de Pavie*, Bibliothèque de la Société Française d'archéologie 16 (Genève 1983), 25-26, 32-34.

Afb. 1: Afbeelding van de kapel van Scheut, vervaardigd in 1735, maar vermoedelijk gebaseerd op een ouder voorbeeld. De weergave van de cellen is schematisch. Brussel, Algemeen Rijksarchief, Cartes et plans manuscrits 634

Gerelm Happaert, bijvoorbeeld 6 ½ dagwand (ca. 2 hectare) land, gelegen naast de kapel van Onze Lieve Vrouw, in de volgende jaren werd het grondgebied stelselmatig uitgebreid door ruil en aankoop, zodat het uiteindelijk ongeveer 5 hectare besloeg.³

Zoals bij alle kartuizerkloosters, vormde ook bij Scheut de pandgang het hart van het klooster. De pandgang omgaf een grote vierkante of rechthoekige kloosterhof, waar zich meestal het kerkhof van de monniken en een groentetuin bevonden. In tegenstelling tot het gebruik bij andere orden was de pandgang niet zozeer een plek voor meditatie of contemplatie, maar vooral een overdekte verbindingsgang, de enige toegang tot de cellen, de plaats waar de monniken het overgrote deel van hun leven doorbrachten. De bouw van de pandgang in Scheut begon in 1472, toen de eerste vijf cellen waren voltooid en men de grond aan de westzijde van het latere pandhof egaliseerde. Vermoedelijk bouwde men mee met het ritme van de cellen en met horten en stoten werd de gang pas meer dan veertig jaar later, in 1515, voltooid. De kosten voor de bouw werden in veel gevallen gedragen door de schenkers van de cellen. Een voorbeeld daarvan is de gift van de Brabantse kanselier met de megalomane naam Karel de Grote, die in 1485 postuum een cel doneerde, met een kostelijk uitgevoerd stuk pandgang, uitge-

3 Rijksarchief Anderlecht Kerkelijke Archieven II.589, f. 54r-55r.

voerd in witte steen, 'cum sumptuosa galilea de albis lapidibus'.⁴ Uitgaande van het aantal ramen – 22 ramen en de centrale toegang aan de zuidzijde, 24 ramen aan de oost- en noordzijde, en 23 tot 25 ramen aan de westzijde – was de kloosterhof van Scheut ongeveer vierkant.⁵ De lengte van de pandgang lag in ieder geval in 1479 al vast, want op dat moment waren aan alle vier de zijden van de pandhof cellen gebouwd. Pas na de voltooiing van de pandgang werd het programma van de glasramen opgezet;⁶ zie over de schenkers en de omvangrijke beeldcyclus die in de ramen werd afgebeeld de bijdragen van Mario Damen en Yvonne Bleyerveld elders in deze bundel.

Om enigszins een indruk te krijgen van de omvang van de pandgang, kunnen we een vergelijking maken met de Delftse kartuis, gesticht in 1469, enkele jaren later dan Scheut en net als het Brusselse klooster bestaande uit 20 cellen. De grote kloosterhof mat in Delft 75 bij 94 meter, en deze werd omgeven door een kloostergang van 2,5 meter breed.⁷ Wanneer de Delftse maten ook in Scheut golden, was de totale lengte van de pandgang ongeveer 350 meter. Een dergelijke lengte lijkt redelijk in overeenstemming met het getal van 92 ramen aan de binnenzijde van de pandgang, waarbij ieder raam, met de bijbehorende omlijsting, ca. vier meter in beslag nam. De lengte van de pandgang geeft een gedeeltelijke verklaring voor het feit dat het meer dan veertig jaar duurde om deze te voltooien.

De kartuizer cel, aldus Jean-Pierre Aniel, was een kloostertje op zichzelf: 'La cellule du chartreux est église, cloître, scriptorium, réfectoire, cuisine, dortoire, atelier et potager'.⁸ De cellen bestonden uit een huisje en een tuin, omgeven door een hoge muur. Het huisje telde meestal twee verdiepingen, beneden een opslag- en werkruimte, een toilet, boven een plaats om te bidden en een woonvertrek. Wellicht kan Delft opnieuw als voorbeeld fungeren. De cellen hadden twee verdiepingen en maten ongeveer 6,5 bij 8 meter. Het 'perceel' van de cellen was er ongeveer 17 bij 17 meter. Een kartuizerklooster behuise in principe twaalf monniken en een prior, eventueel kon het aantal monniken worden verdubbeld. Dit was het geval in het kartuizerklooster van Champmol bij Dijon, mausoleum van de hertogen van Bourgondië, dat van het begin af werd gebouwd om 24 monniken te huisvesten. Het moederklooster van de orde, La Grande Chartreuse, kende vanaf 1585 een drievoudige opzet, met 36 cellen. Maar het kon natuurlijk altijd groter: het klooster te Vauvert (Parijs), gesticht en vermeerderd door de Franse koningen, telde vanaf het derde kwart van de veertiende eeuw 40 cellen.⁹

Helemaal in het begin van de discussie over de stichting van Scheut werd de bouw van zeven cellen voorzien, het minimumaantal voor een levensvatbaar kartuizerklooster,

4 Brussel, Koninklijke Bibliotheek (verder: Brussel KB) 5764, f. 62r.

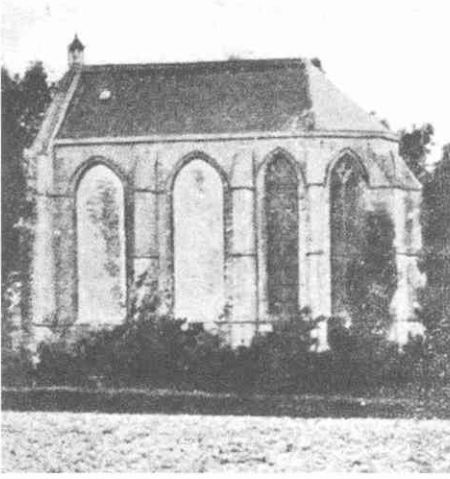
5 De precieze locatie van de ramen is niet altijd met zekerheid vast te stellen. Na raam 93 volgen nog twee ongenummerde ramen. Zie handschrift Brussel, Ministerie van buitenlandse zaken, handschrift 245.

6 Brussel KB 5764, f. 46r, 85r.

7 H.H. Vos, 'Archeologisch onderzoek naar het voormalig kartuizer klooster buiten Delft', in: J.P. Gumbert, *De kartuizers en hun Delftse klooster* (Delft 1975), 17-36, aldaar 20-25 en afbeelding 14. Ter vergelijking: het *claustrum* van Vauvert bij Parijs mat 130,5 x 84,5 m; Paul Biver, Paul, Marie-Louise Biver. *Abbayes, monastères et couvents de Paris des origines à la fin du XVIIIe siècle* (Parijs 1970), 113. Dat van Champmol 102 x 102 m; Renate Prochno. *Die Kartause von Champmol. Grablege der burgundischen Herzöge, 1364-1477* (Berlijn 2002), 214.

8 Aniel 1983, 34-36.

9 Biver, Biver 1970, 105-118.

Afb. 2: Foto van de kapel van Scheut. Overgenomen uit: J. Calbrecht, 'Geschiedenis van het genadeoord van O.L.V. van gratie te Scheut' (Brasschaat 1938)

misschien om financiële redenen, maar misschien ook een symbolische verwijzing naar stichter Bruno en zijn zes metgezellen.¹⁰ Korte tijd later, in de uiteindelijke stichtingsakte, werd het veel gebruikelijker getal van veertien genoemd. Tegelijkertijd werd het maximum op twintig gesteld. Dat laatste getal vormde ongetwijfeld het uitgangspunt bij het ontwerp van het klooster.

In 1456 liet de stad Brussel inderdaad zeven eenvoudige lemen cellen bouwen. De vijf eerste 'vaste' cellen – gebouwd in de jaren tussen 1459 en 1472 – bevonden zich alle aan de westzijde van de kloosterhof. Deze cellen werden gefinancierd door de hertogin, Karel de Stoute en een

groep vermogende hovelingen – zie de bijdrage van Mario Damen in deze bundel (afb. 2). Gelijktijdig met de vernieuwing werd het klooster ook veel ruimer opgezet. De nieuwe cellen waren van steen en voorzien van een dak van riet of pannen. De eerder genoemde Karel de Grote bekostigde in 1485 de eerste cel met een leien dak; nog in 1562 roemde chroniqueur Jan Tourneur deze cel.¹¹ In 1526 gaf Gielis Davelinx opdracht om de negentiende cel te vervaardigen, gelegen aan de oostzijde, en tevens de kruisgang daar te volmaken – dat betekent vermoedelijk dat hij ook de glasschilderingen liet aanbrengen.¹² Naar alle waarschijnlijkheid werd de twintigste cel nooit voltooid. Jan Tourneur meldt in 1562 namelijk: 'Dese celle es noch te maken, maer daer es een plaetse toe gelaten die eensdeels es den hoff van der voergaender cellen getekent metter letteren E'.¹³

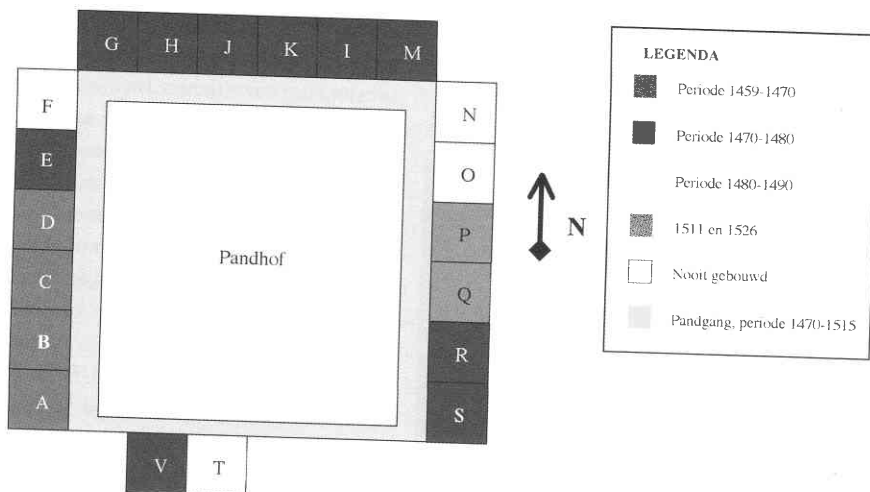
De cellen waren vrijwel zeker niet gelijkvormig, dat blijkt al uit de bedragen die ervoor werden uitgetrokken. De bouw van de zeven Brusselse lemen cellen kostte de stad in 1456 het bedrag van 500 Rijns gulden en daarvan werden ook enkele andere gebouwen gefinancierd, zoals de refter en de keuken, en de verbouwing van de kapel zodat er een apart koor voor de kartuizers kwam. De eerste vijf stenen cellen, aangelegd door Isabella en Karel de Stoute, kostten ieder ca. 150 kronen (180 Rijns gulden). De genoemde luxecel die in 1485 werd gebouwd in opdracht van Karel de Grote, kostte op zichzelf al 500 Rijns gulden, die van Gielis Davelinx in 1526 1200 Rijns gulden. Luxe of

10 Het getal van zeven cellen komt naar voren op het moment dat er gesproken wordt over de confiscatie van de goederen van de zeven Zakbroeders (zie het andere artikel van Robert Stein in deze bundel).

11 Den Haag Koninklijke Bibliotheek (verder Den Haag KB) 71 G 25, f. 162r.

12 Den Haag KB 71 G 25, f. 161r.

13 Den Haag KB 71 G 25, f. 158v.

NR	SCHENKER	JAAR
A	Hertogin Isabella	1459
B		
C		
D		
E	Karel van Charolais	1472
F		LEEG
G	Margaretha van York	1472
H	Margaretha van York	1472
J	Jan Ostonis	1476
K	Margaretha Mesmakers	1476
L	Maria van der Borch	1476
M	Priors van de kartuis te Antwerpen	1476
N	Hendrik van Bergen, bisschop van Kamerijk	1488
O	François Busleiden	1489
P	Gielis Davelinx	1526
Q	Jacob de Croÿ	1511
R	Hendrik Wouters	1478
S	Andries Goswini	1477
T	Karel de Grote,	1485
V	Jacob van Masteyjn	1479

Afb. 3: Schematische reconstructie van de bouw van de cellen van Scheut

niet, het is opvallend dat lang niet alle cellen bewoond werden, of in ieder geval niet werden bezet door kartuizermonniken. Bij de stichting in 1456 traden, behalve de prior en de procurator, zes monniken en één convers in, in 1527, toen de negentiende en laatste cel was voltooid was het aantal vaste bewoners toegenomen tot negen monniken en in 1553 was hun getal gegroeid tot slechts elf – exclusief de procurator en de prior.¹⁴

Buiten de pandgang bevonden zich uiteraard andere gebouwen. Allereerst was er de kapel van Onze Lieve Vrouw van Gratie, waarmee de stichting begon. Deze werd in eerste aanleg gebouwd in 1450. Blijkbaar fungeerde de kapel aanvankelijk als kloosterkerk, maar cohabitatie van de serene monniken met de luidruchtige pelgrims bleek weinig gelukkig. In 1456 werd de kapel naar het westen toe uitgebouwd en daar werd een monnikskoor gevestigd, met een muur geschieden van de kapel van Onze Lieve Vrouw. Ook dat bleek geen definitieve oplossing en in 1469 werd besloten tot de inrichting van een veel grotere kloosterkerk, gelegen aan de oostzijde van de pandgang. Pas 62 jaar later, in 1531 kon de kerk worden voltooid en gewijd, dankzij de gulle giften van Mercurino de Gattinara en van keizer Karel.¹⁵ Op het moment dat men begon met de bouw van de kerk, voltooide men tevens een ander bouwwerk dat de nauwe verbondenheid van Scheut met de hertogelijke dynastie nogmaals illustreert. Hertog Karel de Stoute liet een oratorium bouwen aan de kapel. Vermoedelijk werd hier het voorbeeld van Champmol gevolgd, waar de hertogen een oratorium bezaten, de zogenaamde Engelenkapel, van waaruit ze de gebeden van monniken konden volgen.¹⁶ Aan de noordzijde van de kloosterkerk, grenzend aan de oostzijde van de pandgang, bevond zich nog een kleine pandgang met drie vensters.¹⁷ Binnen de clausuur van Scheut bevonden zich verder een kapittelzaal (gebouwd 1475), een refter (gebouwd in 1456, vergroot in 1476), een keuken en een gastenruimte voor bezoekende kartuizers (1479). Een gift van Hendrik van Bergen, bisschop van Kamerijk, stelde het klooster in staat om in 1500 een bibliotheek te bouwen.¹⁸ Buiten clausuur bevonden zich nog allerlei dienstgebouwen: een brouwerij, een poortgebouw, een gastenverblijf voor buitenstaanders en enkele stallen.

Met de wijding van de kerk in 1531 was het klooster vrijwel voltooid. Slechts één cel moest nog worden gebouwd. Voor zover we weten kwam die er nooit. De reden daarvoor is niet bekend. Misschien was het klooster gewoon 'af' en was het daarom niet meer interessant om erin te investeren. De kloosterkronieken maken echter evengoed melding van toenemende maatschappelijke onrust. In 1576 waren de monniken gedwongen het klooster te verlaten, waarna het gebouw in een ruïne veranderde. De kapel die het uitgangspunt was bij de stichting van het klooster, was ook het laatste bastion. Pas in 1974 werd zij gesloopt.

14 Brussel KB 5764, f. 28v-29r; M. Soenen, 'Chartreuse de Scheut, à Anderlecht', in: *Monasticon Belge* VI. *Province de Brabant* (Luik 1972), 1385-1427, aldaar 1404-1407.

15 Den Haag KB 71 G 25, f. 141r-141v; vergelijk Brussel KB 5764, f. 92v; Pottie 1977, p. 157-159.

16 Brussel KB 5764, f. 44v; vergelijk Prochno 2002, 137-167.

17 Pottie 1977, 159

18 Soenen 1972, 1403-1404; Brussel KB 5764, f. 74v-75r.